

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1889. július.

(A francia protestans történelmi társulat, s a párisi bibliai társulat évi gyűlése, és a francia szabadelvű egyházak képviselőinek három évenként tartani szokott idei összejövetele.)

Szerkesztő Ur!

Mint ez időszakban rendszeren tenni szoktam, leveletem a kiválóbb vallásos társulatok évi gyűléseinek szentelem. E gyűléseket az idén bizonyos okokból néhány héttel később tartották, mint ezelőtt. Az orthodoxok gyűléseiről most se irhatok semmit, mivel ők nem engedik be oda a liberálisokat. S nem szólhatok a lutheranusok papi értekezleteiről se, melyek pedig nagyon érdekesek és tanulságosak szoktak lenni, s a melyekre szívesen látnak bárminő felekezetűeket. Ugyanis ez évben a lutheranusok papi gyűlése tényleg nem tartatott meg. Az okát ennek nem mondhatom, mivel azt lutheranus testvéreink maguk sem hozták nyilvánosságra. Bármi lett legyen, sajnálni lehet, hogy elmaradtak, mert ezáltal mi nagyérdekű vitáktól fosztatunk meg. Remélni lehet, hogy a jövő évben ez értekezlet nem fog elmaradni.

A vallásos társulatok gyűlései közül időben a legelső a francia protestans történelmi társulaté, mely jun. 7-én tartatott meg az Oratoire-templomban, Schickler ur elnöklete alatt. Ez az a társulat, hol liberálisok és orthodoxok egymással találkoznak. A nagyon érdekes jelentés sokban hasonlított egy nekrológ sorozathoz, mert ritkán szenvedett a társulat oly nagy veszteségeket, mint a lefolyt évben. Egy esztendő alatt több jeles író halt meg: Rossew Saint-Hilaire, ki Spanyolország történelmét írta meg egy kiváló munkában; Gaberel, genfi pap, ki a társulat Bulletin-jébe írt értékes dolgozatokat; L. Anquez, az egyetem felügyelője, részrehajlatlan író, ki a francia protestantismus politikai szerepéről adott ki több kötetet; Gustave Masson, tanár „Harrow-on-the Hill“-ben, ki az Angolországban találtató archivumokban hasznos kivonatokat írt össze a francia protestansok történelmére vonatkozólag; Bordier, sok nevezetes történelmi munka szerzője s a francia protestansok történelme új kiadásának szerkesztője; és még sok mások. Az elnök meleg szavakban emlékezett meg az elhunytakról, kiknek halála ürt hagyott maga után. Fennebb említettem, hogy a vallásos társulatok gyűléseit ez évben a szokottnál később tartották. Ennek okát megtaláljuk az

elnök, Schickler báró, jelentésében: „Vannak datumok, melyeket megszoktunk. De, hogyha a francia protestans társulat nem érezte volna kötelességének, hogy évi gyűlését a szokott időnél hátrább tegye, jun. 7-ikére, mostani gyűlésünk észrevétlen maradt volna eme fénylő emlékünnepek közepett a 19-ik száz végén. Kétségtelenül nem arról van szó, hogy, mint ezelőtt négy évvel, a nantesi edictum visszavonásának fájdalmai előtt meghajoljunk, vagy pedig -- mint ezelőtt alig két évvel -- a türelmi edictum 100-ik évfordulati ünnepélyén ama teljes lelkiismereti szabadság hajnalát üdvözljük, mely 1789-ben igttattatott törvénybe. De az a tény, mely magát láttatja, hogy tényleg ma száz éve jutottunk oly hosszason félreismert jogainknak birtokába. Ebben a Párisban, mely maga is megölte prófétáit, s a melyben az imák csak előkészületek voltak a vérpadra és örökös fogságra, ekkor imádhatták először szabadon, zárt ajtók nélkül Istent s olvashatták az ő szent igéjét s énekelhették az ő dicséreteit, a nélkül, hogy félniök kellett volna, hogy énekeik visszhangja őket engesztelhetlen ellenségeik kezébe adja. A mi vallásos gyakorlatainknak a fővárosban való eme nyilvános megünneplése egyszerű tényében egész forradalom van. A mondétouri utczában¹⁾ tartott istentisztelet a mi párisi jelenlegi reformált egyházunknak igazi kezdete. Hogyan telhetnék hát el ez évi gyűlés a nélkül, hogy hálát ne mondjunk ő neki, ki a kicsiny serget megsegítette, hogy kiálljon annyi vihart és miután mindenféle üldöztetést elszenvedett, élve és meg nem törve virradjon fel a szabadság nagy napjára.“

Tehát jun. 7-én gyűltünk össze, hogy ugyanakkor megünnepljük 1879. jun. 7-dikének évfordulóját, a mely napon először tartották a mi atyáink nyilvánosan istentiszteletüket, még mielőtt az alkotmányozó gyűlés a teljes vallásszabadságot megszavazta volna. Biztonságok akkor még csak a türelmi edictum volt. Ki lehetne a Mondétour-utcán végig, mely még létezik a „Halles centrales“ közelében, a nélkül, hogy meg ne induljon s önkénytelenül így ne szóljon: ime a hely, hol ezelőtt száz évvel nyilvánosan hirdette-tett a lelkiismereti szabadság; a hely, hol a törvény előtti egyenlőség, mint tény, jelenik meg.

Az elnök beszéde után Lods Armand olvasott fel egy értékes tanulmányt „a párisi reformált egyháznak a nantesi edictum visszavonásától a forradalomig terjedő történetéről (1685—1789).“ Világosan tárgyalta mindamaz üldözések megindító történelmét, melyek a huguenottákat a fővárosban érték, hol a nantesi edictum ellenére nem volt megengedve nekik az istentisztelettartás. A reformáltak kénytelenek voltak Charentonba menni, hogy imádják Istent és énekelhessék az ő zsoltáraikat. Később, 1685-ben, XIV. Lajos nem akart más istentiszteletről hallani, csak az övéről. Lods részletesen elbeszélte azt a rettenetes büntetést, melyet Cardel lelkésznek 1688-ban

¹⁾ A helyiség, mely istentisztelet-helyül szolgált, a Mondétour-utcában volt, a Cygne-utczával átellenben, a Saint-Jacques kolostor rácsozata mellett. A Mondétour-utca ma is megvan, de az a része, hol eme helyiség volt, nem létezik, hanem a Turbigou-utczába van foglalva.

kellett szenvednie, midőn Hollandiából, hol menekült volt, Párisba visszatért. Eléidézve, megragadták és a Bastille-ba vetették s kineztek iszonyatos módon; később meg, más társaival, Sainte-Marguerite szigetre szállították.

Az utrechti egyezés (1713) után, melynek egyik zárópontja jogot adott a hollandi követ kápolnájában való istentiszteletre, a huguenották közül sokan idejöttek házasságok kötésére, keresztelésre és az istentiszteletben való részvételtre. De a rendőség mindenféle akadályokat gördített az ilyenek elé, úgy, hogy a hollandi és angol követ kénytelenek voltak közbelépni. Minden fenyegetés ellenére is, mind számosabban jöttek, úgy, hogy a követek kápolnái nem bírták a sokaságot befogadni. Végre, 1789. jun. 7-én Murron lelkész, ki 1787. végén állíttatott a párisi reformált hitközség élére, a Mondétour-utczában megtartotta az első nyilvános istentiszteletet. 1790. febr. havában Dauphine-utczában nyitott egy más istentisztelethely. 1791. máj. 22-én a St.-Louis-i régi templom a Louvre udvarán (a hol ma a Mollien pavillon áll) ünnepélyesen átadott a protestans istentiszteletre. Mikor a Louvre-t 1811-ben megnagyobbították, a St.-Louis-i templom lerontatott s e helyett a protestansok kapták cserébe az Oratoire-templomot, a hol most 1789. jun. 7-dikét ünneplik. Párisban ma 18 templomuk van, 12 rendes és 10 más pappal. Nem tudom, hogyha e rövid ismertetés nyujt-e némi eszmét Lods munkájának érdekességéről. Mindenesetre az ő műve kifejezésre juttatta, a mit ő maga e szavakban mondott: „a vallási üldözések igazságtalanok és hiábavalók voltak. Midőn törvényekkel harcolnak a hívők ellen, a hívők ereje mindig győzedelmeskedik a törvény ereje felett.“

Még a társulat tudós könyvtárnokának felolvasását kellett volna meghallgatnunk, de a szerző egy más alkalomra hagyta, mit ő a nemzetgyűlésnek 1789. aug. 22-én és 23-án tartott üléseiről a cultust illető kérdésekre vonatkozólag akart közölni.

Az ülés Pressensé senatornak egy értesítésével végződött, mely szerint a Senatus a képviselőházzal összhangzólag megszavazta a polgárjogot mindama huguenotta ivadékokra nézve, kik külföldön élnek. E törvény által a külföldre menekült francia huguenották ivadékai, ha származásukat ki tudják mutatni, ismét francia polgárok lehetnek. Ezzel Franciaország csakis a szigoru igazság utját követi ama gyermekei iránt, kiket kebeléből száműzött, mi által sokkal többet ártott önmagának, mint talán azoknak.

— A párisi bibliai társulat gyűlése jun. 19-én volt, Schickler elnöklete alatt. Mióta ő az elnök, a mult évet leszámítva, mindig ő maga tartotta a megnyitó-beszédet. Akkor, mint irtam volt, azért nem beszélt, mert a jelentésben éppen az ő adományairól volt szó. Neki úgy látszik az az elve: jót tenni és magát nem mutatni. Tényleg ő nem szereti, hogy az ő jótéteményeiről beszéljenek. Ez évben azonban nem volt oka arra, hogy magát ne mutassa, s a gyűlést a töle szokásos, jól átgondolt és kitűnően irt beszéddel nyitotta meg, a társulat munkájának szükségességét fejtegetve. E kor az ipar mű-

veibe, abba a birodalomba van bemerülve, melyet a tudomány az anyag felett nyert. Az emberiség az utóbbi években bámulatos haladást tett anyagi téren. A dolgok ábrázatját annyira megváltoztatta társadalmi és nemzetgazdasági stb. tekintetben, hogy csak a tudomány által transformált anyagban hiszen. Innen a skepticizmus mindarra nézve, a mi szellemi, vagy tisztán erkölcsi természetű. Az emberi életnek erkölcsi oldala egészen el van hanyagolva, a lélek elfeledve, a szellem kioltva. Ah, mikor az ember az érzéki életnek e tulhatalmasodását látja és mindannak az elfeledését, a mi az emberi lény igazi nagyságát és nemességét alkotja, avagy nem kell-e annál inkább áldoznunk és törekvéseinket megkettőztetnünk, Isten országa evangéliumának terjesztésére és felebarátainkat arra unszolni, hogy halhatatlan lelküket az élet és minden valódi haladás eme forrásánál megújítsák. Avagy nem kell-e ezt mondanunk: „Vegyétek és olvassátok“, de értelemmel, emlékezve arra, a mit a mester mondott: „A betű megöl és lélek az, megelevenít“... Az elnöknek e beszéde nagy hatást gyakorolt mindazokra, a kiknek szerencsájük volt a gyűlésen jelen lenni.

A választmány érdekes jelentése főleg azokról az eszközökről szólt, melyekkel a társulat pénzügyi helyzetén lehetne javítani. Ezek közül az egyik, mit a társulat az által nyer, hogy ezután nem kell fizetnie a helyiségért, mivel most már a francia protestáns társulattal együtt abban a nagyszerű palotában van elhelyezve, melyet Schickler ur ajándékozott e társulatoknak. A társulat a múlt évben ötszázal kevesebb bibliát osztott szét, mint az azt megelőző évben. Az újabb fordítások munkája folytatódik, melyekre a szabad-elvű egyházak nagyon várnak.

Említettem volt egyik levelemben, hogy a fordításokat illetőleg a vélemények megoszlottak és hogy ennek következtében a választmánynak egy része külön szakadva, új társulatot alapított e néven: „Franciaországi bibliai társulat“. Ők a régi Osterwald-féle fordításhoz ragaszkodnak, mely a mi orthodoxainknak mintegy *Vulgate* lett, s csakis azt terjesztik. De minden babonás ragaszkodásuk mellett is, a közvélemény nyomása alatt nem menekülhetnek a haladás elől és a régi Osterwald fordításon már több javítást tettek, habár újabban ismét megszűntek e munkával. A társulat újabb jelentése óhajtja a javítás folytatását. „Az Osterwald-fordítás revidiója, mi már többször el volt határozva, de egy idő óta szünetel, újra folytattatni fog. Legalább mi azt óhajtjuk, hogy a kik azzal foglalkoznak, hasznos munkájukat minél hamarább bevégezzék.“ Helyes, csak hogy azt többé nem lehet Osterwald fordításának nevezni. Az új fordítás lesz. S miután a szakadásnak csak ez volt az oka, most a két társulat egyesülhet, a mi nagyon üdvös lenne. De tartok tőle, hogy az orthodoxok, mint egyéb kérdésben, nem lesznek erre hajlandók.

— Martius havi levelemben ismertettem volt a presbyteri és consistori választásokat. Mióta az 1872-iki zsinat megcsinálta a szakadást az orthodoxok és liberalisok közt, a liberális képviselők minden ily választás után összejöveleteket tartanak Párisban vagy vala-

mely vidéki központi helyen. Ez évben az összejövetel Párisban volt jun. 26—29-én az Oratoireban, ugyanott, hol a francia protestans egyházak képviselői 1848-ban, hitnézetkülönbségekre nem tekintve, oly nagy számban gyűltek össze. És a mi különösen megjegyzendő, a jun. 26-iki értekezletnek titkára ugyanaz volt, a ki az 1848-ki gyűlésben épp e tisztelet teljesítette, Jalabert, párisi jogtanár. Az idén mintegy 90—95-re ment az egyházak küldötteinek száma. A hollandi egyházak képviselőjében ott volt Van Loeven Martinet, Elzászból Gerold strassburgi pap, Schweiczból Chantre, genfi tanár; az angol unitárius egyházak részéről jelen kellett volna lenni Ierson urnak, a brit és külföldi unitárius társulat titkáranak; az utolsó pillanatban azonban jövelele akadályra talált, de nagyon megleghangu levélben fejezte ki az angol unitáriusoknak rokonszenvét Franciaország szabadelvű protestansai iránt.

A küldöttek igazolása után megalakult a gyűlés s elnökké egyhangulag Gachon ur, a montpellier-i consistorium elnöke választott. Tőle megszokott hatásos beszéddel nyitotta meg az ülést s különösen meleg szavakkal üdvözölte a külföldi egyházak képviselőit. Aztán az 1886-ban elhalt A. Carenou-ról emlékezett meg, kinek a párisi liberalisok oly sokat köszönnek. Ő volt az, ki megalakította a liberalis uniót, mely oly nagy szerepet játszott a francia szabadelvűek jogainak megvédésében. Az unio nagy kitartással küzdött és megakadályozta azt, hogy az orthodoxok a szakadélvűeket elnyomják. Neki hálával tartoznak nemcsak a párisi, hanem az összes francia protestansok.

Azután a titkár, Jalabert tanár, jelentése következett a három évi munkálkodásról és a szabadelvű egyházak állapotáról. A jelentés szépen, akadémiái stylusban volt írva. A küldöttek örömmel győződtek meg belőle, hogyha még sok is a kívánni való, de a szabadelvű egyházak ösztartásában és szervezetében látható haladás történt. E körülmény azokban is bizalmat fog gerjeszteni, kik kételkedtek a sikeres munkában. A jelentés éppen ezzel kapcsolatosan megemlékezett amaz érintkezésekről is, mely a francia protestansok és az angol és amerikai unitáriusok közt történt. E viszony nem új, de az utóbbi évben nagyon erősítette egy amerikai pap, Cyr Narcisse, ki mind Franciaországban, mind Angliában hosszasabban tartózkodott. A jelentés előadta azt is, hogy a szabadelvűek delegatiója az állammal szemben közbélepett a protestans theologia facultások kérdésében. A képviselőház törölte volt az ezeknek adni szokott segélyt a budget-ből. A liberalisok delegatiója az orthodoxok küldöttségével ez ellen erélyesen tiltakozott, mivel e joguk a protestansoknak a Condordatumon alapul s végre sikerült is azt fentartatni. Ez érdekes jelentés után Grotz nimes-i pap tartott felolvasást a Vincent Sámuel által alapított theol. intézetről, melyet egyik levelemben én is ismerttettem. Az intézet virágzásnak örvend, számos növendék tanul benne, úgy, hogy a szabadelvű egyházközségeket el tudja látni papokkal. Nagyon szerencsések voltak az intézet igazgatójának a megválasztásában, mert valóban nehéz volt egy ilyen kényes állásra minden te-

kintethen megfelelő embert találni. A jelentés szerint néhány növendék értelmi adománya nem találtatott kielégítőnek, négy meg elhalt s jelenleg az intézet harmincz növendéket számlál, kiknél ugy látszik teljesen megvannak azok az előfeltételek, melyeknél fogva joggal lehet várni, hogy belőlük az egyháznak jeles vezetői lesznek.

Azután a pénzügyi jelentés olvastatott fel az utóbbi három évről. Az eredmény nem volt kielégítő, mivel a bevételek nem fedezik a költségeket. Igaz, hogy a hiány azok miatt a költségek miatt állott elé, melyet az intézetnek első berendezésére kellett költeni. De a szabadelvű egyházaknak több áldozatot kell hozniok, ha ez intézetet a kellő magaslaton akarják fentartani, s meg kell szokniok ahhoz, hogy saját magukra támaszkodjanak, mielőtt a kívülről, Angliából, Hollandiából és Amerikából jövő segélyre számítának.

A jelentések után komoly és mélyreható viták következtek, melyek azonban tárgyuknál fogva az olvasót nem érdekelnék. E helyett inkább egyebekről szólok a szabadelvűek ez egyesületére vonatkozólag, mely ma a franciaországi összes liberalis egyházközségekre kiterjed. Ez egyesület célja először az volt, hogy ugyanazon vidék lelkészeit, kiket a helyi körülmények egymással összekötnek, csoportosítsa a végre, hogy együttesen theologiai, történelmi, egyházi, vagy más kérdéseket tárgyaljanak, szóval, hogy különböző érdekű dolgok felett eszméket cseréljenek. Azóta működésköre kiszélesült. Már sok lelkésznek nyújtott anyagi segélyt is, olyanoknak, kik népes családjukat csak nagy megerőltetéssel tudnák fentartani; s ebben a legkiemeltesebb módon jár el. E hasznos működésért nem lehet eléggé dicsérni.

Ugy hiszem, érdekes lesz jeleznem Mouchon, lyoni lelkész, tudósításait a missiói munkáról, melyet ő a Loire völgyében, a Rivede-Gier-en a bányász nép között végzett. Ezelőtt két évvel néhány katolikus vallású munkás a St.-Etienne-i lelkészt arra kérte, hogy látogassa meg őket vallásos dolgokról való beszélgetés végett. E látogatásnak a lett az eredménye, hogy ismételten meghívták s végre nyilvános protestans istentiszteletet tartottak. A st.-etienne-i lelkésznek segítségére jött a lyoni is. Ma már számosan látogatják az istentiszteleteket, s 30—40 gyermek jár a protestans vasárnapi iskolába. Egy biblia-olvasókör alakítottatott, mely a felnőtteknek gyülekezéshelye a korcsma helyett. Egy szóval, ez komoly mozgalom, a melytől eredményt lehet remélni. S annival komolyabb és érdekesebb, mert nemcsak a kath. papság, hanem a gazdagabb kath. világiak is mindent megtettek, hogy ezt megakadályozzák s némely munkásokkal éreztették is hatalmukat, de ezek szilárdan állanak meggyőződésük mellett. Ez örvendetes jelenséget, úgy hiszem, érdemes volt megemlíteni.

Ezután a külföldi egyházak küldöttei beszéltek, s mindenek előtt a hollandi egyházé, ki összehasonlítást tett a francia liberalisok és a hollandiaiak közt, megemlékezve arról a szoros kötelékről, mely őket a 16. száz óta egybefűzte. Aztán a sweiczi képviselő fejezte ki Sweitz szabadelvű egyházainak rokonszenvét a francia sza-

badelvüek iránt. S különösen kiemelte az egymás közt való jó viszonyra nézve azt a tényt, hogy a genfi facultáson több francia papnövendék végzi tanulmányait. Végre az elzási küldött fellengő szavakban arról beszélt, hogy bár a politikai határok elválasztanak egymástól, de sziveink összevernek és szétválaszthatlan kapcsot alkotnak. Ezután az elnök megindító beszédben megköszönte a külföldi testvéreknek rokonszenvüket, hasonló rokonszenvről biztosítva őket a franciaországi liberalisok részéről.

A gyűlés utolsó részében azokkal a kérdésekkel foglalkozott, melyeket egyes küldöttek a helyi viszonyokból kifolyólag tettek. S aztán tárgyalattott a lelkészek nyugalmazása is. A nyugdíjazás részben az állam által történik, a fizetésekben levont összeg alapján. Minthogy a befizetés kissé magas, e levonások a lelkészek fizetését nagyon megrövidítik. A montpellier-i egyháztanács, e körülménytől indítatva, azt a dicséretreméltó határozatot hozta, hogy: a lelkészi nyugdíj-illetékeket fizesse az egyházközség. Indítványoztatott, hogy a gyűlés e határozatot ajánlja más egyházközségeknek is elfogadásra. S valóban nagyon kívánatos, hogy az mindenik által elfogadtassék, mert ezáltal nagy szolgálatot tesznek sok lelkésznek, kik nehezen tudják illetéküket is fizetni s családjukat is fentartani.

Vajha e rövid és fogyatékos ismertetés fogalmat adott volna mindazokról a nagy kérdésekről, melyek a franciaországi szabadelvü protestánsok gyűléseiben tárgyalattak. A mit leírni nem lehet: az az egészséges élet és örvendező remény, mely e gyűléseken tükröződött. Mi szivben és lélekben egyeknek éreztük magunkat. A meggyőződés amaz ügy jövője iránt, melynek magunkat szenteljük, anynyira elfoglalt, hogy a sötét, viszontagságos mult eltűnt szemeink elől, s emlékezetünkől. S én örvendező szivvel jelzem emez eredményeket.

CHARRUAUD.

TANÁRI BEIGTATÓ BESZÉDEK.

(Székely-Kereszturt, 1889. máj. 30.)

Mélyen tisztelt gyülekezet! Midőn a jelen ünnepélyen először szólani szerencsés lehetek, kedves kötelességemnek ismerem a jelenlevőket szívesen üdvözölni. Legyenek egyen-egyen szívesen üdvözölve általam unitárius vallásközönségünk és ezen tanintézetünk nevében! Ezt annál szívesebb készséggel teszem, mert meg vagyok győződve, hogy legfőképp a tan, — tehát a legszentebb ügyek egyike iránti nemes érdeklődés hozta össze ily szép számmal a jelenlevőket.

Ez az érdeklődés, joggal mondhatjuk, meg van egyházunk hiveiben annak ügyei iránt; megvolt a mi hitelődeink lelkében is, — különben mi most nem volnánk itt ebben a teremben, mert nem léteznék ezen közhasznunak bizonyult tanintézetünk. A mult száz utóbbi éveiben ugyanis az akkor e vidéken élt unitárius főbb emberek nagy szükségét kezdték látni és érezni annak, hogy itten Székely-Kereszturon, mint az unitarismus és székelység központján egy unitárius felekezeti gymnasium állittassék. A gymnasium-építés iránti érdeklődés nőttön-nőtt, általánossá vált, minek az lett az eredménye, hogy létre jött tanintézetünk. És ámbár a gymnasium épületére kézzel sehol felírva nincsen, lelkem mégis letudja olvasni arról: épült az unitárius buzgóság s tanügy iránti érdeklődés erős fundamentumán, a vallás-erkölcsi élet, magyar nemzeti öntudat, a mivelődés és felvilágosodás ápolása és gyarapítása céljából. S talán nem tévedek, midőn azt állítom, hogy mások — unitáriusok és nem unitáriusok — velem együtt éreznek, egyet vallanak. Állításomat ténynyel igazolom. Jól emlékszem, hogy 1867-ben, december 14-én éppen ebben a teremben, a gymnasiumi épület kibővítése szükségének kérdése tárgyalatott, egy e célra összehívott népes értekezleten, a melyen nem unitáriusok is szép számmal vettek részt: ezek közül is némelyek önkéntes, s mondhatom, tekintélyes adományaikkal az építésre, fényes jelét adták az intézet iránti érdeklődésüknek, sőt egy vallására nézve nem unitárius, da a szó legnemesebb értelmében valódi magyar tekintélyes egyéniség azon az értekezleten így szólott: én ezt a gymnasiumot nem csupán az unitáriusok, hanem a székelység egy tekintélyes része intézetének tartom; s a közel levő templom felé mutatva, folytatá: és ohajtom, hogy anyyira gyarapodjon, nője ki magát, hogy azt a templomot vegye kö-